

Az értelem hatalmának támogatása

Jegyzet, függelékkel, Vickó Árpád Balassa Péterrel folytatott beszélgetéséhez

Vári György írja Balassa Péter *Segédigék* című posztumusz kötetének utószavában, hogy „Kettejük közös történetének első része teljes mértékben elválaszthatatlan a korszaktól, amelyben létrejött, ahogyan a legtöbb történet elválaszthatatlan saját helyszínétől és időpontjától.” Kettejük – Balassa Péter és Esterházy Péter – közös történetét hozza szóba Vári György, amely történet egy korszak utótörténete, és egyformán mutatja meg magát a szépíró Esterházy és kritikusa, Balassa írásaiban. Azt jelenti ez, hogy egyformán vagy hasonlóan élték meg a történet helyszínét és időpontját: az országot és a korábbi rendszer – kettejük közös történetének első részében – még nem igazán látható végnapjait. Más szóval mindkét életmű, legalábbis „első része”, ahogyan Vári György gondolja, egészében történelemfüggő, mert egyformán következett a helyszínből és időpontból, de egyben bele is épült a helyszínbe és időpontba. Sőt nevet adott a helyszínnek és az időpontnak. A megnevezés pontosságát bizonyítja, hogy kifejezéseik és szókapcsolataik, persze elsősorban Esterházyé, de nem utolsósorban Balassáé is, átmentek a köznyelvbe. Mára sokan Esterházy- és Balassa-idézetekben beszélnek politikáról és közérzetről, történelemről és irodalomról, anélkül, hogy szavaikat, mondataikat idézőjelbe tennék. Lehet, nem is tudják, hogy idézetekben beszélnek. Mert minden helyszín és időpont kialakítja a maga nyelvét, és ez a nyelv nem magától keletkezik, többek között írók és kritikusok formálják. Ám annak, hogy ez a nyelvtéremtés működhessen, alapvető feltétele az egyidejű jelenlét a történetben, másfelől meg a mű létezése, mégpedig nem akármilyen színvonalon. Amiből természetesen következik, hogy közös történet különböző és mégis ugyanazon nyelven csak kivételes nyelvérzékkel és értékes művekkel fogal-

mazható meg, olyan művekkel, amelyek egyszerre mutatják meg poétikai indentitásukat, esztétikai értéküket és létesülésüknek történeti feltételeit. Mindketten, Esterházy is, Balassa is, grammatikában gondolkodnak és nem nemzetben, ám ez a grammatika nem hagyja érintetlenül sem a nemzetet, sem a történelmet. A nyelvten nem semleges, és főként nem ártatlan. A nyelvten, miként az irodalom is, helyszín- és időpontfüggő, hiszen állandó változásban van, állandóan alakul, és nemcsak a nyelvhasználat szintjén. A rendszere, bár rendkívül stabil, nyitott a változások irányában. Gondoljunk csak Esterházy mondatára. Az *Egy kék baris* (1996) című könyvének 177. és 178. oldalán olvashatunk egy hosszú mondatot, olyan hosszút, hogy itt nem is idézhető egészében, legfeljebb a legvége: „mérge-sítem a mondatot, dühösítem, őrzítem, haragítom, bőszítem, aggasztom a mondatot, nyugtalanítom a mondatot, izgatom a mondatot, tengetem a mondatot, vegetálok, éldegélem, élem, lakom, robotolom, húzom az ígát, kulizom, kuli bot vág, töröm a mondatot, dolgozom”. Ehhez teszi hozzá: „Voltaképp ez is egy mondat, szegény, magyar mondat.” A „szegény, magyar mondat” helyszíntől és időponttól függően létesül, hullámváltozásai és görbületei, gyűrődései és rétegződései mindentől pontosabban tájékoztatnak mind a helyszínről, mind az időpontról. Ezért mondható, hogy a grammatika nem semleges, nem is ártatlan, ellenkezőleg, alapvető felelősséggel tartozik mind a közösségnek, mind a történelemnek. Az elrozsdásodott mondat elrozsdásodott világot jelent. Erről senkinek sem, főként a politikának nem volna szabad megfeleledkeznie, amely azonban mégsem mocsok egészében, tudjuk meg Balassa Pétertől, aki az elmúlt évtizedekben talán legtöbbet tudott Esterházy mondatáról, de egyúttal legtöbbet tudott a grammatikáról is, és akinek a mondatai nemcsak az irodalomról való gondolkodásunkat befolyásolták, hatással voltak az irodalmi beszédmódokra is. Talán az is bizonyítható, hogy Balassa gondolkodása az irodalomról, azokban az években, amikor „naprakész figyelemmel” kísérte a magyar irodalmat, a nyolcvanas években, hatással volt a magyar irodalom alakulástörténetére, ha másban nem, hát abban mindenképpen, ahogyan a kortárs magyar irodalom az irodalmi hagyományban tájékozódott, hogy létrehozassa önmagát. Hogy valaki Kosztolányit válassza hagyománynak, ahhoz kellett Balassa bolgár kalauz-interpretációja... Más szóval, a nyolcvanas évek magyar irodalma és Balassa irodalmi gondolkodása között nem voltak „fordítási problémák”. Nem voltak ilyen problémák Esterházy és Balassa mondatai között sem. Ezért mondhatta Vári György, hogy „kettejük”... És ezért mondható, hogy, bár másként beszélnek, nyelvhasználatuk egy töről fakad, ugyanannak a helyszínnek és időpontnak megértéséből származik, e megértés megformáltságából meg abból az önmérsékletet és

„önuralmat” sugárzó beszédmódból, ahogyan mindketten a „szabad beszéd” eszméjét és eszményét művelik.

Vickó Árpád műfordító „hangarchívumában” megőrizte Balassa Péterrel 1995 áprilisában folytatott beszélgetését. A beszélgetés nem, vagy csak egészen kis részében szól az irodalomról. Akkor, amikor az interjú készült, Balassa – saját szavai szerint – már nem kísérte „naprakész figyelemmel” a kortárs magyar irodalmat, ám látszólag „politikai” gondolkodása Közép-Európáról, Európáról és peremvidékeiről, eszmékről és ideológiákról, arról, hogy a demokrácia nem kiviteli áru, meg arról, hogy mi is teszi a szabad beszédet, meg hogy milyen nyomorúságos a kis népek és kis kultúrák múltat tagadó indulata, semmiben sem választható le az irodalomról való gondolkodásról. Amikor arról beszél, hogy a „két Európa” között „nyelvi probléma van”, mert civilizációs különbségek vannak Európa két fele között, ami a „politikai, filozófiai, szellemi nyelvhasználat” különbözősége valójában, akkor az irodalom nem a politika, és nem az ideológia nyelvén beszél. Ha a két európai kultúra között mindent átható „fordítási problémát” ismer fel, és azt mondja, „hogy nem értjük egymás politikai, filozófiai, szellemi nyelvhasználatát”, kiindulópontja akkor is az irodalom, és szavai irodalmi műveltségéről tanúskodnak. Ezáltal ismét közel kerül akár Esterházy, akár Nádas Péter irodalmához. Nagyszabású és nem eléggé tisztelt Nádas-monográfiája, más írásaival együtt, de a jelen beszélgetéssel is azt bizonyítja, hogy Balassa Péter irodalmi gondolkodása úgy szól a nyelvről, a grammatikáról, a nyelvhasználatról, a fordításról, hogy mindig figyelembe veszi a nyelv és grammatikája, ha úgy tetszik, történelmi felelősségét. Amikor „a legkülönbözőbb elemekből” összetevődő „frusztrált és hataloméhes” kisebbségről beszél, amely „ráerőszakolja az akarátát a társadalomra”, és „hisztérikus atmoszférát” teremt az országban, ismét nyelvi problémára kell gondolni, arra a problémára, ami a mindent tagadó és mindent visszájára fordító beszédet a szélsőjobb felé fordítja, ahogyan tette azt nem is olyan régen ama stuccolt bajszú, rikácsoló szónok. Balassa Péter mindenképpen a „szabad beszéd” híve, híve annak, hogy az ember, lépésről lépésre, emelje a „szabadságfokot”, a személyes és a közösségi szabadságélményt, de mindjárt hozzáteszi, a nyelv iránti felelősséggel teszi hozzá, hogy eközben „egyetlen szempontot kell őrizni és fenntartani, és ez a minőség szempontja”. Ami – jól tudja – „nehezen meghatározható kategória”, és mindenkor védelemre szorul. Ő maga, szóljon akár irodalomról, akár politikáról, akár ideológiáról, „a minőséget és a szakmai értékeket” védi. Hogyan lehetséges a minőség és a szakmai érték védelme? A nyelv e védelem egyetlen megbízható fegyvere. Mert a nyelvben jut szóhoz, és a nyelv által, az „egységes tudás” eszméje, amely ismét nehezen meghatá-

rozható kategória, de éppen ezért – meghatározhatósága nehézsége folytán – mindenkor időszerű és mindenkor a helyszín és időpont jelenét mutatja fel. Ehhez tartozik elválaszthatatlanul a múlt elfogadása és értelmezése. A múlt nem törölhető el, a múlt bármennyire is háborzongató, jelen van, abban mindenképpen, hogy a történelem nem most és nem velünk kezdődik, ami azt jelenti, hogy nyelvünk és beszédünk mindenkor tárgya kell legyen a múlt, mert csak a „kibeszélés” szüntetheti meg nyomasztó terhét. A „kibeszélés” nem tagadás, hanem megértés, a szónak kritikai értelmében. Ennek a „kibeszélésnek” beszédmódja Esterházy szépírása és Balassa Péter kritikai gondolkodása. Hogy a kettő egybeér és egybetartozik, a megformáltság magas szintjét jelenti, a szó, a mondat, a bekezdés megformáltságát, mert formát adni valaminek az értelem hatalmának érvényesítését jelenti.

Függelék

Balassa Péter *Segédigék*¹ című könyve a Balassi Kiadó gondozásában megjelent *Balassa Péter művei* sorozat harmadik kötete, és Balassának Esterházy Péter prózájáról írott kritikáit meg tanulmányait gyűjti egybe. Nem kritikai kiadás, a kevésbé szabályozott „összegyűjtött” munkákat tartalmazó kiadványok sorába tartozik. Balassának életében nem jelent meg Esterházy prózáírását áttekintő kötete, ezért a könyv szerkesztője és összeállítója, Tóth-Barbalics István, szerkesztői megjegyzésekben ismertette a könyv szerkesztésének szempontjait. A szerkesztői megjegyzések mellett a könyvhöz Vári György írt Balassa Esterházy-értelmezéseihez és -kritikáihoz útmutatót az olvasó számára. Vári szerint Balassa „íz-ig-vérig tanár volt és vérbeli kritikus, a kritikusok azon típusához tartozott, amelyik a szöveget potencialitásnak tekintvén mindig többet várt tőle, mint amennyit kapott...” Ehhez csak annyit kell hozzátenni, hogy az „íz-ig-vérig tanár” és a „vérbeli kritikus” Balassa egyben és egyúttal „íz-ig-vérig” meg „vérbeli” tanuló volt, aki ellentétben a teória szószólóival, az irodalomról való tudást az irodalomtól kapta: az irodalmi mű megértéséből tanulta meg az irodalom elméletét és történetét, nem pedig fordítva.

A szerkesztői megjegyzésekben olvasható el tehát, hogy milyen elv szerint készült a válogatás, közli továbbá a szerkesztő a könyvbe egybegyűjtött munkák „végleges változatainak megjelenési” helyét és idejét. De beszámol arról is, hogy az írások többszöri, folyóiratban vagy könyvben való közlései között felismerhető, a szerző által alkalmazott eltéréseket,

¹ Balassa Péter: *Segédigék*. Esterházy Péter prózájáról. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.

kihagyásokat és betoldásokat, törléseket és átírásokat hogyan kezelte a könyv összeállítása közben. Majd arra is figyelmeztet, hogy a hosszú évek során keletkezett írások milyen szemléleti különbségeket mutatnak, illetve arra figyelmeztet, hogy Balassa Péternek Esterházy prózájáról szóló munkái „kirajzolják a Balassa-pálya egy lehetséges hosszmeteszét is”. Fontos erre odafigyelni, mert így válik érthetővé és értelmezhetővé részint Esterházy írásmódjának Balassa által megrajzolt alakulástörténete, ezzel együtt hatás- és befogadástörténete is, részint pedig Balassa kritikusi gyakorlatának, kritika- meg irodalomszemléletének változástörténete. Ami azért is oly fontos figyelmeztetés, mert Balassa Péter azon kritikusok sorába tartozik, valóban nincsenek sokan, akik nem törvénykönyvvel a kezükben ítélkeznek irodalmi művekről, írókról és irodalmi jelenségekről, hanem a művekben a tanulás, a továbbtanulás lehetőségét és esélyét ismerik fel. Balassa Péter úgy írt kritikát, hogy a művekről szólva folyvást tanulta az irodalmat. Esterházy munkáiból pedig igazán sok minden tanulható meg nemcsak a posztmodern, hanem általában az irodalom lényegéről, de akár létrejöttéről és történetéről is. Balassa Péter úgy volt művelt kritikus, hogy műveltsége, elsősorban irodalmi és zenei, de nem utolsósorban filozófiai és esztétikai műveltsége csak részint volt iskolai műveltség, alapvetően az olvasó, a művészet és az irodalom megértéséből származó műveltség volt. Amilyen a nagy előd, a „könyvről könyvre” sorozatot író kritikus Babits Mihály műveltsége lehetett.

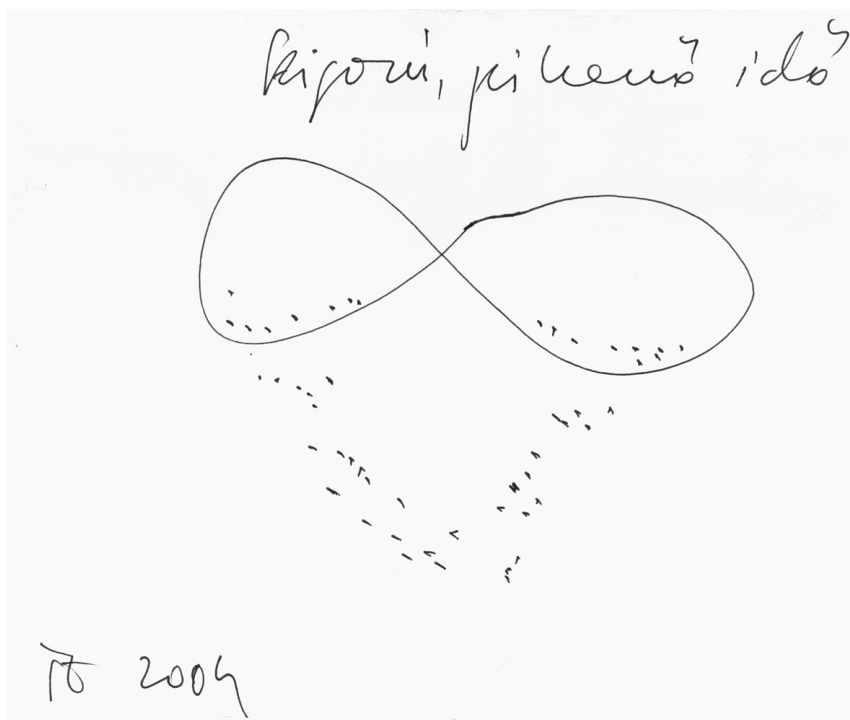
Babits kritikaszorozatának 1923-ban írott bevezetőjében jegyezte meg, hogy az „eleven irodalomról” szólnak majd kritikái, „ahogy én látom” – hangsúlyozta és így folytatta – „arról, ami belőle hozzám ér”. Nagyon fontos a „hozzám ér” szó, mert a kritikus érintettségét, az „eleven irodalom” által való érintettségét nevezi meg. A művektől való érintettsége a kritikusnak a kritika és a kritikai gondolkodás szabadságának is megnevezése: csak az engedheti szabadjára kritikusi gyakorlatát és kritikusi beszédmódját, aki hagyja magát a művek által megérinteni. Balassa Péter kritikája ezért lehet a szeretet és a megértés által vezérelt kritika. Ellentétben Németh Lászlóéval, aki – Babits mondta a *Tanú* szerzőjéről, hogy – „Tanúnak mondja magát; hideg és többnyire terhelő tanú ő; nem is tanú, hanem bíró.” Balassa Pétertől valóban távol áll mind a tanú, mind pedig a bíró arca. A tanú és bíró nézőpontjával szemben Balassa arca a megértés és a szeretet arca, még akkor is, ha jól tudja és ki is mondja *A kitömött hattyú* című Esterházy-kötet bírálatában, hogy „Emez idők *nem bírják* a szeretetet”. Maga húzta alá a „nem bírják” kifejezést, amivel az irodalom szeretetének (és megértésének) az elmélet és az ideológia általi külső és belső „megtámadoottságát” fejezte ki. Ezzel együtt azt is, hogy az irodalom megóvásra meg ápolásra szorul az

örökösen rá leelkedő külső veszedelmek miatt, főként azon veszedelmes elvárások miatt, amelyek mindenáron hasznosítani kívánják, de az író is gyakorta, akár a politika, akár a történelem sokszor emberi csontokból összetákolt színpadán.

Milyen képet rajzolt meg Balassa Esterházyról 1980-tól 2003-ig keletkezett bírázataiban, szinte könyvről könyvre követve az író munkásságát? Nem a korai Esterházy-kötetekkel indít, hanem az első nagy regény, a *Termelési-regény (kissregény)* értelmezésével, majd a *Kis magyar pornográfia* bírálata után, Esterházynek a *Termelési-regényben* található egyetlen mondatát, „A grammatikai tér én vagyok!” felkiáltójeles mondatot elemzi, először a mondatban szereplő „ÉN-ről”, aztán a „grammatikai térről” szól Botrány és ünnep című esszéjében. Majd a *Bevezetés a szépirodalomba* „előmunkáiként” közreadott fehér könyvek sorozat darabjai következnek, a *Függő* és a *Fuhasrok*, aztán Esterházynek ugyancsak a *Bevezetésben* látható különleges Ottlik-interpretációjáról szóló írás *Egy regény mint gobelin* címen. Esterházy három hónapig tartó munkával egyetlen lapra, sort sorra írva másolta le az *Iskola a határon-t*. Ennek a gesztusnak interpretációja olvasható Balassa kötetében. Majd két írás következik a *Bevezetésről*, közöttük bírálat *A szív segédigéiről*. Azután Esterházynek ebben az írásban már idézett, *A kitömött hattyú* című esszékötetéről szóló elemzés Margináliák egy breviáriumhoz címen. Ennek zárómondatában teszi fel Balassa azt a kérdést, hogy „meddig és mennyire lehet” az Esterházy prózájában megfogalmazott „én az epikai világ alfája és ómegája”. Majd így folytatja: „Eddig a rendszer, melynek az az én az alapja, kiindulópontja és zárata, melynek a saját arcára »van húzva« saját arca, »és megint és megint!«: epikai lüktetésű, méretű és gazdagságú, fundamentálisan mégis lírai világ volt.” Eddig a kérdés és a hozzá tartozó magyarázat. Mintha addig az író szinte minden könyvét értelmezéssel megragadó kritikus „egy erőteljes mozgásban lévő, igen fontos és nagyszabású életmű közepe táján” megsejtené, hogy fordulat következik vagy következhet Esterházy pályáján. Az idézett írás 1988-ban készült, utána pedig több mint tíz éven át, egészen 2000 decemberéig, pontosabban a *Harmonia caelestis*ről szóló Apádnak rendületlenül című kritikai tanulmányig semmi, egyetlen szó sem az időközben megjelenő Esterházy-könyvekről. Mert nem ezekben következett be a korábban megsejtett, akár azt is mondhatom, megjósolt fordulat Esterházy prózaírásában, hanem a *Harmoniában*, amikor Balassa újra megszólal: a *Termelési-regény*, majd a *Bevezetés a szépirodalomba* után újra a nagy művet értelmezheti és tisztelheti, meg szeretheti természetesen, anélkül, hogy lelkesedne érte. Meglátja a *Harmoniában* az új magyar prózaírás hagyományt átrendező és új távlatokat nyitó teljesítményét. Hangsúlyozza, hogy a *Harmonia caelestis*

„a magyar irodalom máig megkerülhetetlen országismereti tradíciójához” tartozik, miközben végsőkig aknázza ki a posztmodern narráció nyújtotta lehetőségeket. De a fordulat nemcsak Esterházy prózájában ismerhető fel, hanem felismerhető Balassa irodalmi gondolkodásában is. A korábban művelt fundamentálisan hermeneutikai értelmezést ebben az írásban, majd a *Javított kiadás*ról készült, Bacsó Bélának válaszoló polemikus tanulmányban felismerhetővé válik Balassa gondolkodás- és írásmódjának közeledése a kulturális beszédmódok felé.

A mértékkel szerkesztett és jó időben kiadott *Segédigék*, Balassa Péternek Esterházy Péter prózájáról írott könyve, egyszerre mutatja meg a szépíró és kritikus arcát, akár azt is mondhatom, Balassa Péter Esterházy műveiről szóló kritikái, esszéi, kritikai tanulmányai és polémiái bele- és ráíródtak Esterházy könyveire, mert egymásban tükröződnek.

HANGARCHÍVUM

„...a szabad beszéd bizonyos megformáltságot jelent,
és az értelemnek a hatalmát.”

Balassa Péterrel beszélget Vickó Árpád

– Szerinted – a látszatok ellenére – Nyugat-Európa egyre jobban távolodik Közép-Európától. Egyre nagyobb különbségek mutatkoznak a nyugat-európai és a közép-kelet-európai régió között. Miben látod e folyamatok konkrétan megmutatózó jeleit?

– Igen, ez egy nagyon sajnálatos folyamat, és bizonyos mértékig felkészületlenül érte a közép-európai értelmiséget az, ami most végbemegy. 1989 után, tehát a rendszerváltozások után, az ember azt hitte, és nagyon sokan azt hittük, hogy Európa egységesítése és egységesülése sokkal könnyebb lesz és zökkenőmentesebb, és efelől bizonyos illúziókban ringattuk magunkat. Csakugyan, ezek az illúziók körülbelül 1991-re szertefoszlottak. Azt hiszem, hogy nemcsak a közép-európai és kelet-európai társadalmaknak a szokásos problémái, konfliktusai azok, amelyek egyre jobban távolítják Nyugat-Európától ezeket az országokat, hanem maga Nyugat-Európa is távolodik tőlünk – a nyugat-európai társadalmak egy része komoly válságba került, éppen azért, mert ezek a falak a két Európa között ledőltek. És most látszik az – ha most egy kicsit rosszhiszemű akarok lenni, akkor azt mondom –, hogy Nyugat-Európának jót tett, Nyugat-Európa érdekeit szolgálta bizonyos mértékig a Jalta-konstrukció, mert ez egyfajta *cordon sanitaire*-t jelentett a két Európa között, és nem kellett fölállalnia az egész Európa gazdasági, etnikai, politikai gondjait, és hát éppen ezért tetszeleggetett bizonyos mértékig a liberális demokratikus haladás zászlóvivőjeként. Most azonban ezt nem teheti, mert a menekültproblémáktól kezdve a délkelet-európai válságig ezek a terhek – és még sorolhatnám – mind Nyugat-Európára tevődnek, és Nyugat-Európának nincs igazi stratégiája, mint ahogyan Amerikának sem a kelet-európai válságok kezelésében. Itt azt hiszem, nyelvi probléma van, hogy olyan mértékben különböző